

SZEMLE

Andrew Alchin, *Buda, Ofen, Pesto, Buda, Pest, Budapest legkorábbi látképei: a XV. és XVI. századi Budát, Pestet és Óbudát ábrázoló fametszetek, réznyomatok és festmények, a könyvet tervezte Kassai Ferenc, Szombathely, Yeloprint Kft., 2019. 153 p.*

„Visszakerültél hát Budára, ahol születél.” Ottlik Géza gondolatát felidézve vesszük kezünkbe Andrew Alchin angol matematikus tisztelgő kötetét. Valóban tisztelgő kötet szeretett városa iránt, ugyanis a szerző először ötvenöt éve mint turista került a Duna-parti városba, évekig itt élt, az ELTE-n tanult, majd a rendszerváltás után az IBM munkatársaként és Budapest szerelmese-ként minden évben legalább egyszer visszatért hozzánk. A cambridge-i Pembroke College egykori hallgatója a Balassi Intézet és a British Hungarian Fellowship szervezésében 2014-ben megtartott előadásának bővített változata jelent meg most könyv formájában. Alchin maga is neves gyűjtőként nyúlt megbecsült Budapest-témájához, térkép- és városképgyűjteménye méltán híres egész Európában.

Rögtön felvetődik a kérdés, kikhez is szól ez a nemrégén megjelent kötet? Marslakóknak? Mondhatjuk dupla csavarral, hiszen utalhatunk Szerb Antal rövid, de a korban – sőt később is – kultikussá vált, Pestet és Budát sajátos nézőpontból bemutató kötetére, de utalhatunk Szilárd Leó *bon mot*-jára, miszerint arra a kérdésre, hogy hol vannak a marslakók: „Már itt vannak közöttünk, csak magyarnak mondják magukat...” lett a válasz. E kettő – ma már popkulturális utalássá nemesedett vagy silányult, megítélés kérdése – perspektívát összegyúrva állíthatjuk: mindannyiunknak, a város szépségére és megrendítő történetére rácsodálkozó külföldieknek és az itt élő, megforduló magyaroknak is hasznos mulatság lesz a kétnyelvű könyv lapozgatása, olvasgatása.

Mint minden történeti összegzés Pest-Buda ábrázolásáról, ez a könyv is Hartmann Schedel 1493 nyarán megjelent latin (majd karácsony előtt kijött német) nyelvű krónikájával kezdődik. Alchin is hangsúlyozza az ősnymotatvány városábrázolásainak egyik fontos tulajdonságát, nevezetesen, hogy a képek megegyeznek egymással (Damaszkusz és Mantova a két éles példa), de a kötet végén található Valachia és Magyarország metszete is azonos. Számunkra öröm, hogy Buda kitüntetett helyre került ebből a szempontból, mert beletartozik azon harminckét város körébe, melyeket egyedileg próbáltak ábrázolni. Fölmerül a kérdés, hogy ez mennyire sikerült? A szerző alaposan végigjárta Buda topográfiáját frissen készült fényképek segítségével. A részletekre odafigyel, vizsgálja a Schedel-metszet minden apró elemét, ütköztetve a régebbi (Salamon Ferenc) és az újabb (Végh András) kutatási eredményeket. Alchin felhívja az angol(ul) olvasók figyelmét arra, hogy míg ezt a Buda-metszetet feltehetően az 1470-es években rajzolhatták, addig London legkorábbi látképe 1544-ből való. A szerző két kevésbé ismert török ábrázolás (1526, 1529) után Erhard Schön 1541-es nevezetes, a bécsi Albertinában őrzött színezett metszetének részletes elemzését adja. Itt is felhasználja a régebbi és újabb (a már említett Végh mellett Szalai Béla és Wellner István munkáját tükröző) kutatási eredményeket. A rendkívül igényes nemesmásolatoknál kiemeli a fontos részleteket, és kisebb mellékletekben mintegy végigkalauzolja az olvasót a budai vár nyugati oldalán, bő-

ségesen tárgyalva az akkor zajló történelmi-katonai eseményeket is. Ugyanez az aprólékos figyelem jellemezi Virgil Solis és Enea Vico 1542-es metszetének bemutatását is. Talán itt megemlíthetünk egy érdekes adalékot, a Vico-rézmetseten M. S. Sidero nevet kapta a Gellérthegy (talán megelőlegezve a későbbi híres Csillagdtát). Bár a kötetbe bekerült török kéztől származó Buda-látképek többsége sematikus, az 1543-ban készült, Alchint leginkább Gustav Klimtre emlékeztető ábrázolás számos pontján segítette a későbbi kutatást: látjuk például a Margit-szigetet és a Dunán átívelő vasláncot. A következő metszetek a jól ismert Pest-Buda képeket hozzák, a gyönyörű reprodukciók lehetővé teszik, hogy olyan részleteket és érdekességeket is végigkövethetünk, amelyek hol felbukannak, majd eltűnnek, mint például az Ördög-árok és az Aula Marmorea. Sebastian Münster, Johannes Leonclavius, Dominicus Custos, Giovanni Maggi, Giacomo Franco, Ahasver Rotenberger, Martin Rota és Wilhelm Dilich reprezentálja ezt a sokszínűséget. Az egészet lezárja egy ismeretlen készítő – számomra a kép is ismeretlen volt eddig – 1600 körül készült, sajnos rongált állapotban lévő, egy császári követség fogadását ábrázoló vízfestménye, amit egy zenekar muzsikája tesz valószínűleg még ünnepélyesebbé.

Alchin konklúziója magán viseli a város megértésének és megszeretésének folyamatát. Úgy fogalmaz, hogy bár Schedel Budája ma már nem létezik, de két vigasztaló szóval feloldhatjuk ezt a hiányt, miszerint a metszeteknek köszönhetően el tudjuk képzelni, milyen nagyszerű is volt a település, és dacára a történelem kegyetlenségének, „egy kivételesen gyönyörű város maradt a mai napig”. A kötetet profi módon összeállított mellékletek zárják, világos rendszerben látjuk a metszőkre, a szerzőkre vonatkozó adatokat, a látképek irányát, típusát, méreteit, datálását, a külföldi olvasók számára nagyon hasznos kronológiát, a Schedel, illetve a Hans Sachs-szöveg két nyelvű (angol–magyar) fordításait és az alkotások közötti kapcsolatokat. Ezek némelyike meglehetősen szerteágazó, mint például a már említett Schön-metszet. Fontos kiegészítések továbbá a források és a könyvészeti megjegyzések felsorolása. Az engedélyekből kitűnik, hogy pénzt, időt és munkát nem kímélve a szerző mindenhonnan igyekezett beszerezni a legjobb minőségű elektronikus másolatokat: Trinity College, ÖNB, Topkapi, HAB, MNM, OSZK, s a lista szomorú aktualitása a szörnyű járvány következtében tavaly elhunyt nagyszerű térképtörténész és nem különben bibliofil Gróf László, akinek legendás oxfordi könyvtárából is került ki reprodukció.

Végezetül ki kell hangsúlyoznunk a kötet gyönyörű, könyvbarát megjelenését, amely egyaránt dicséri a szerző ízlését és a szombathelyi kiadó (Yeloprint Kft.), valamint Kassai Ferenc könyvművészi teljesítményét. Neves angol méltatója kiváló bridzszakértőként jellemezte a fent megidézett budai vár alatt lakó tweedzakós Ottlik Gézát, aki bizonyára örömmel lapozgatná ezt a kötetet, és folytatna lendületes eszmecsérét ékes angol nyelven Andrew Alchinnal. *Miről másról, mint Budáról.*

FARKAS GÁBOR FARKAS

***Ex-libris, Colecția Mârza*, szerk. Eva Mârza, Alexandru Știrban, Florin Bogdan, Alba Iulia, Cognitiv, 2019. 140 p.**

Iacob Mârza (1946–2015) román történész, bibliológus, bibliofil, egyetemi tanár kezdetben muzeológusként, majd könyvtárosként dolgozott Gyulafehérváron (románul: Alba Iulia, latinul Apulum). Hosszú időn át a Batthyaneum Könyvtár igazgatója volt, a könyvtárról úgy nyilatkozott, hogy itt „a kódexek, ősnymotatványok és régi könyvek világában a kutató akár az édenben is érezheti magát...”.

Jelentős tudományos munkásságot fejtett ki, sokat publikált országos és külföldi szaklapokban, kötetekben; a régi könyvek, ősnymotatványok, kéziratok kutatása során a Batthyaneum Könyvtár

mellett többek között az Országos Széchényi Könyvtár régi román könyveit is számba vette feleségével, Eva Márzával.

A könyvek és a művészet iránti szeretet vezette el az ex libris műfajához, a kisgrafikai lapok gyűjtéséhez. Ehhez további ösztönzést adott a Baththyaneum Könyvtár jelentős, több ezer darabos ex libris gyűjteménye.

Márza ex libris kollekciójának bemutatásához számomra két – román és részben angol nyelvű – mű szolgált alapul. Egyrészt a gyulafehérvári Nemzeti Egyesülés Múzeuma által megjelentetett *Apulum LVII. Historia et Patrimonium* (Alba Iulia, 2020) című kötet egy tanulmánya (*Colecția de ex-libris-etichetă Iacob Mârza*, szerzők: Eva Mârza és Andreea Mârza). Emellett fő forrásom a Iacob Mârza gyűjteményét bemutató és képekkel bőségesen szemléltető katalógus, mely az ex libriseiből 2019 októberében nyíló kiállításához kapcsolódóan jelent meg *Ex-libris. Colecția Mârza* (Alba Iulia, 2019) címmel Eva Mârza, Alexandru Știrban és Florin Bogdan szerkesztésében.

Iacob Mârza hozzávetőlegesen 4000 darabot kitevő modern ex libris gyűjteménye átfogó betekintést ad a romániai és tágabban értelmezve a nemzetközi ex libris gyűjtés világába, kiemelten a 20. század második felének viszonyaiba. A katalógusban szereplő 200 körüli ex libris ezt reprezentálja, a kiadvány elején szereplő kétnyelvű (román–angol) bevezető írások pedig általános tájékoztatást adnak a műfaj mibenlétéről, nemzetközi és romániai történetéről, a technikákról és Márza gyűjtői tevékenységéről. Ekkorra az ex libris jórészt már elszakadt a könyvtől, és önálló gyűjtés tárgyává vált, a műfaj népszerűsítésére gyűjtőegyesületek alakultak, melyek cserealkalmakat, kiállításokat, kongresszusokat szerveztek, kiadványokat jelentettek meg.

A Iacob Mârza-katalógusba bekerülő modern ex librisek többsége az 1980-as években készült, ennél jóval kisebb számban fordulnak elő az 1960–70-es évekből, és még kisebb mennyiségben az 1920–1950 között alkotottak. Emellett vannak év nélküli jelzéssel ellátottak is. A szélső időhatárokat tekintve a katalógusban szereplő legkorábbi ex libris 1925-ből való, a lengyel Waclaw Boratyński alkotása. A legkésőbbi 1990-ből, a portugál Artur Mario da Mota Miranda (1928–2018) részére az 1990. évi mönchengladbachi FISAE Nemzetközi Ex libris Kongresszus alkalmából készült lap, a román Dafinel Duinea grafikusművész linómetszete.

Márza mintegy 25 éven át gyűjtött ex libriseket Románia mellett a világ jó néhány országából származó grafikusoktól, gyűjtőktől. Gyűjteménye a helyi román művészekkel (Alexandru Rădulescu, Radu Solovăstru, Adrian Aramă) való együttműködés révén kezdett kialakulni, akik elkészítettek számára az első ex libriseket. Több száz emberrel állt kapcsolatban, a teljes gyűjteményre 20 feletti ország grafikusaival, gyűjtőivel folytatott levelezés, csere révén tett szert. (A katalógus bevezetőjében felsorolt 18 országnál néhányal többet listáz tételesen, számadattal az *Apulum* kötet tanulmánya.) A 4000-ból megközelítőleg 2600 lap származik külföldről, köztük Magyarországról, az akkori Csehszlovákiából, Jugoszláviából, Bulgáriából, Lengyelországból, a Szovjetunióból, az Egyesült Királyságból, Belgiumból, Franciaországból, Németországból, Ausztriából, Dániából, Portugáliából, Spanyolországból, Olaszországból, Finnországból, emellett Norvégiából, Svájcból, Görögországból, Luxemburgból és Hollandiából is érkeztek grafikák. Az európai országok mellett az USA-ból és Japánból szintén szert tett lapokra, előbbiből a magyar származású Petry Bélától, Japánból Peter Hosokawa, Ryoichi Murasawa művészekről. Kanada egyetlen lappal fordul elő a gyűjteményben.

A gyűjtésben kiemelkedő cserepartnerei voltak az olasz Mario De Filippis, a lengyel Zdislaw Dąbek, emellett Artur Mario da Mota Miranda Portugáliából, Marie-Louise Albessart Belgiumból, Viktor Chrenko, Karol Izakovič Szlovákiából, Petr Charypar Csehországból. A nemzetközi jellegnek megfelelően gyűjteményét országok és grafikusok szerinti rendben tárolta és tartotta nyilván. A gyűjtés során a régi könyv, a könyvtár, a zene voltak a kiemelt témái, de emellett orvosi, irodalmi, történelmi, nőt ábrázoló, építészeti vonatkozású, illetve állatokat, virágokat bemutató grafikák is érdekelték.

Anyagát saját névre szóló ex librisek készíttetésével is gyarapította. Ezeken kiemelt a könyv, a könyvtárbelső motívuma. A katalógus tanúsága szerint is gyűjtőként az 1980-as években volt a legaktívabb. Ő és neje, Eva Márza és a Márza familia részére többek között a Romániában élő Ervin Klein, Radu Solovăstru, Dafinel Duinea, Ștefan Orth, Molnár Dénes és Vecserka Zsolt alkottak ex libriseket az 1980-as években. Ștefan Orth – Orth István erdélyi magyar, nagyszombeni grafikusművész, restaurátor – Iacob Márza részére szóló ex librisén megjelenik a Christophe Plantin (1520–1589) híres antwerpeni nyomdász nyomdászjegyén szereplő Alkotó kéz, mely a felhőkön átnyúlva, körzővel a teremtésen dolgozik. Mellette a nyomdász jelmondata: „Labore et constantia” [Munkával és állhatatossággal].

A katalógus egyik fő érdeme a nemzetközisége. Az egyes művek több szempontú (alkotó, megrendelő, méret, technika, készítési év, ábra, állományi jelzet szerinti) leírását a grafikusokról és a készítőkről írt rövid bemutatás teszi még tartalmasabbá. Kiemelkedő az erdélyi magyar grafikusok (Gy. Szabó Béla, Debreczeni László, Radványi-Román Károly és fia, ifj. Radványi Károly, Molnár Dénes, Plugor Sándor, Vecserka Zsolt, Cseh Gusztáv, Orth István) alkotásainak nagy aránya. A magyarországi grafikusok közül találkozhatunk a Kalotaszegről elszármazott, jelenleg Komlón élő Bálint Ferenc, emellett Menyhárt József, Petry Béla, Nagy László Lázár, Fery Antal és a Póka György – Meskó Anna művészpárral. A magyar gyűjtőket Réthy István (1909–1988) jogász, a Kisgrafika Barátok Körének titkára mellett többek között Boros Edit (1949–2020) tanár, költő képviseli. Utóbbi – a középkor hangulatát idéző – ex librisének alkotója Cseh Gusztáv. Külön figyelmet érdemel Kertész Dénes (1930–1993) állatorvos „ex libris turisticis” feliratú lapja, melynek turistája könyvekkel kirakott úton halad, a grafikus Menyhárt József. A brassói születésű erdélyi magyar könyvtáros-bibliográfus, szakíró, szerkesztő, könyv- és ex libris gyűjtő Gábor Dénes (1936–2019), a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár könyvtárosa részére Vecserka Zsolt könyvtárbelső ábrázoló ex librist készített, de Bálint Ferenc alkotásán is fő motívum a könyv.

A magánszemélyek mellett intézmények, egyetemi és közkönyvtárak részére készült lapok is szerepelnek a katalógusban. Ez is mutatja az intézmények bekapcsolódását az ex libris készíttetésbe, és még inkább a gyűjtésbe. Hazánkat idézi a Tapolcai Városi és Járási Könyvtár fametszetű lapja Batsányi János (1763–1845) költő felesége, Baumberg Gabriella osztrák költőnő portréjával, az alkotó Fery Antal. Az Ajkai Városi Könyvtár ex librise a Póka György – Meskó Anna művészpártól nyitott könyvet ábrázol az ajkai erőművel.

A kötetben a nagy számban szereplő külföldi művészek közül kiemelem még az olaszokat, köztük Maria Elisa Leboroni, Giuseppe Mirabella, Enrico Vannuccini és Remo Wolf nevét. Maria Elisa Leboroni ex librise Emil I. Bologna (1916–2006) brassói orvos részére Cervantes *Don Quijote* c. művét idézi, a könyvoszlopra támadó főhős alakjával. Demeter Jenő (1934–1984) erdélyi orvos ex librisén – szintén Leboronitól – központi motívum a könyv, az olvasás. A Baróton élő orvos Gábor Dénes révén lépett a gyűjtés útjára, aki megajándékozta több ex librisével. Szintén ismeret-ségi körébe tartozott Virágh Zoltán (1905–1989) brassói orvos, aki a legjobb fametszőknek Kósa Bálint, Vecserka Zsolt, Imets László erdélyi művészeket tartotta. A katalógusban Plugor Sándor neki készített ex librisét szemlélhetjük a XVII. Nemzetközi Ex libris Kongresszus (Lugano, 1978) alkalmából, gitározó tengerésszel.

A kiadványban található művészek közt említhetők még többek között ukrán, szlovák, cseh, lengyel, osztrák, német, spanyol, belga, bolgár grafikusok, akiknek alkotásai betekintést adnak a teljes gyűjtemény sokféleségébe. A katalógusba válogatott művek közt a fekete-fehér nyomatok mellett sok a színes reprodukció, technikában a linó- és a fametszetek vannak többségben, de jelentős a rézkarcok és egyéb mélynyomású lapok száma is. Emellett több klisé és ofszet is szerepel.

Végezetül még egy példa Iacob Márza ex libriseinek nemzetközi útjára. Molnár Dénes – a Marosvásárhelyi Művészeti Líceum tanára – a rézkarcot az aquarell eljárással ötvöző, Eva és Iacob Márza

nevére szóló ex librisei közül több megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Térkép-, Plakát- és Kinyomtatványtárának könyvjegyállományában is. Ezek 1987-ben készültek, iniciálékát idéző betűgrafikák, melyek a tulajdonos nevének kezdőbetűi szerint az E, I és M betűket állítják középpontba szólmotívummal, némelyiken emberalakokkal kiegészülve (Jelzet: OSZK, Exl.M/197, 552, 553). Nem hagyható említés nélkül, hogy ezek egyike szerepel a bemutatott kiadvány fedőlapján is, az E betű révén beépülve a cím tipográfiájába. A katalógusból kiderül, hogy e sorozatban még más személyek (Helmut Seiler, Páll Lajos, Nagy Miklós Kund, Oláh Judit és Oláh Anna) nevére is készült grafika az S, P, N, J, O betűk középpontba helyezésével.

Jacob Márza gyűjteményének jelenlegi őrzőhelye a gyulafehérvári Nemzeti Egyesülés Múzeuma (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia), ez adta a kiállítás helyszínét is. Az anyag egy tudós könyvtáros, tanár életének, gyűjtőtevékenységének egy kevésbé ismert területéről, hobbjáról ad számot, melynek népszerűsítésében nagy szerepe van a férje emlékét e kötetek szerkesztésével is ápoló feleségnek. A reprezentatív gyűjteményt bemutató katalógust és az *Apulum* kötet vonatkozó tanulmányát ajánlom minden az ex libris művészet iránt érdeklődő figyelmébe! Ne feledjük, „a grafika csodás lelki és kulturális kapcsolatokat teremtő katalizátor”.

VASNÉ TÓTH KORNÉLIA

Gilányi Gabriella, *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából, Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben – Mosaics of the plainchant tradition of Transylvania, Interpreting the 14th-century antiphoner fragments at Güssing*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztály, 2019 (Resonemus pariter, Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez – Studies in Medieval Music History 1.) 217 p.

A Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztálya által indított sorozat címe – *Resonemus pariter* – sokatmondó, mivel nemcsak a *Sanctus* ének adventi 'tropus'-a, hanem a 2018-ban rendezett, Szendrei Jankát születésnapján köszöntő konferencia címe is ez volt. Ez a címválasztás is jól tükrözi e könyvsorozat célját, amelyet Czagány Zsuzsa sorozatszerkesztő is megfogalmazott az Előszóban: a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán korábban megkezdett alaputatásokra építkezve folytatni a középkori magyarországi gregorián feltárását, és közzétenni ennek eredményeit. Ennek a célnak tökéletes megvalósulása a sorozat első köteteként megjelent mű. A szerző ugyanis Szendrei Janka és Dobszay László vezetésével részt vett 2004-ben a németújvári ferences könyvtár notált kódextöredékeinek helyszíni vizsgálatában, amelynek keretében a többségében már Szendrei Janka *A magyar középkor hangjegyes forrásai* (Bp., 1981) című katalógusából ismert, könyvkötés-ként fennmaradt fragmentumokról és őrzőkönyveikről részletes jegyzéket készítettek. A számos, addig ismeretlen tétellel bővülő alapeljár elkészítését követte a gyűjteményben található azon tizen-négy töredék részletes elemzése, amelyek egykor ugyanannak az egy antifonálának voltak a levelei.

A németújvári ferences könyvtárban őrzött, erdélyi provenienciájú töredékek az 1612-ben elhunyt kiváló botanikus, Beythe István protestáns lelkész könyvgyűjteményéhez tartozó nyomtatványok kötéseként maradtak fenn. Ennek a könyvtárnak és a lelkész gyűjteményének történetébe vethetünk pillantást a műhelytanulmány elején. Az őrzőkönyvek jelzetét, amelyek az 'in situ' található fragmentumok azonosítói is egyben, a bibliográfiai adatokat és az őrzőkönyvekben szereplő tulajdonosi bejegyzéseket is gondosan közli a Szerző. Ezek is szükséges adatok a levelek tartalmi és formai elemzése mellett a fragmentumok, szerencsés esetben az egykori kódex történetének teljes feltárásához, megismeréséhez. Gilányi Gabriella a tanulmányban leírja, hogy a szerzetesek elzárták az olvasók elől a protestáns teológiai témájú könyveket, amelyeket (nagy óvatossággal) a

könyvjegyzékekben sem tüntettek fel (12, 100). Ám valószínűleg az ajándékba kapott gyűjteményekből, mint Beythe Istvánéból is, a nem vallási témájú könyveket kiválogathatták, és hozzáférhetővé tették. Ezt tanúsítja a Zvara Edina által közzétett, 1742. évi könyvjegyzék (*Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak 1681–1750*, szerk. Monok István, kiad. Zvara Edina, Bp., OSZK, 2008, 242), amelyben a jelenleg 4/80 jelzetű *Fragmenta Ciceronis* a kötésén látható régi, áthúzott jelzeten (*I 29*) található. A fragmentumon lévő két másik jelzet (a szintén elavult *R 80* és a napjainkban is használt 4/80) újabb könyvtárrendezésekre utal. A fragmentumok könyvkötéssé válásának története nehezebben ismerhető meg, sok kérdésre nem kap a kutató választ, mégis fontos lehet az őrzőkönyvek történetének vizsgálata abban az esetben, amikor az egykori kódexen belül egymáshoz közel lévő, illetve egymással szomszédos levelek váltak kötéssé, ahogy történt a 4/68, a 4/80, a 4/82 és a 4/273 jelzetű könyvekkel és borításukkal. Valószínűleg a 4/273 jelzetű nyomtatvány, amely görögökből fordított beszédeket tartalmazott, és a 4/68 jelzetű nyomtatvány, amely Brandolini olasz ágostonos szerzetesnek a *De ratione scribendi* című művét tartalmazza, szintén az olvasók elé kerülhetett, talán a könyvjegyzékben szereplő *P* szekció alatt, amely az olasz, francia, görög és héber könyveket foglalta magában, de a jegyzék készítője az ide tartozó tételeket nem sorolta fel. Valószínűleg nem fog kiderülni, hogyan kerültek az antifonále levelei Németújvárra, mégis talán az az információ, hogy a gyűjteményben kizárólag Beythe István tulajdonában álló nyomtatványokat kötötték be ennek az antifonálának a leveleibe, illetve, hogy nem a könyvek tartalmának elfedése vezérelte a könyvkötőket, hozzájárulhat a későbbi vizsgálatokhoz, amennyiben újabb levelek kerülnek majd elő a kódexből.

A szerző a tizenegy antifonále-töredék bemutatását és azok egykori kódexének rekonstruálását és elhelyezését a középkori magyarországi hagyományban átfogó kodikológiai elemzéssel kezdi. A töredékek állapotát és külső megjelenését részletesen, minden alkotóelemre odafigyelve közli. Az 'in situ' fragmentumok méretének megadásán kívül sorra veszi az íráskép, a notáció és a díszítés azon jegyeit, amelyek a provenienciát és a keletkezés idejét meghatározzák. A töredékeken szereplő ünnepeket és azok énektételeit táblázatba foglalja. Az egykori kódex eme párleves részének rekonstruálását és a tizenegy fragmentum tartalmának ismertetését talán könnyebben átláthatóvá tette volna, ha e két táblázatban (16, 22–23, 104, 110–111) nem az őrzőkönyvek jelzetei alapján, hanem a levelek egykori sorrendjében kerülnek feltüntetésre, ahogy később, a liturgikus tartalmi elemzésnél három levél tételeinek összehasonlító táblázatát szerkesztette Gilányi (60, 146). A táblázat azonban így is hasznos segédletet nyújt a kutatók számára, mert az énektételek lényeges adatait hiánytalanul tartalmazza: az ünnepet, a liturgikus pozíciót és a nemzetközi katalógusokban is használt azonosítószámait.

Az egyes elemzési szempontok külön fejezetekben olvashatók: a töredékek feltárását a zenei paleográfia, a liturgiai elemzés és a dallamok vizsgálatával végzi el Gilányi Gabriella a töle megszokott körültekintő alaposággal és szakértelemmel.

A szerző a töredékeken lévő notáció átfogó bemutatása után az alapneumákat külön tárgyalva helyezi el az antifonálét az erdélyi források között. Az egyes hangjelzések elemzésénél nemcsak összehasonlítja a töredékeken látható neumákat az erdélyi eredetű, illetve esztergomi liturgikus könyvek, töredékek hangjegyeivel, hanem a téma teljes feltárásának és ismertetésének igényével az erdélyi jellegzetességek kialakulására is rávilágít, illetve az egyes neumák fejlődésének állomásait is bemutatja. A plasztikus leírások mellett a neumákat ábrázoló, kitűnő minőségű képek segítik az olvasót az ismertetés olvasása során. A proveniencia meghatározásában a hangjegyírás mellett a kulcsok és a 'custos' alkalmazása is szerepet játszik, amelyeket, a neumák elemzéséhez hasonlóan, alapos vizsgálat alá vesz a szerző gazdag képanyag kíséretében.

A fragmentumokon látható énektételek elemzése szintén az anyakódex keletkezési helyének meghatározásában kap döntő szerepet, de több esetben a vizsgálat meglepő eredményekkel is gazdagította ennek az antifonálának az elhelyezését az erdélyi hagyományban.

Gilányi Gabriella a fragmentumokon lévő dallamokat az esztergomi főhagyomány mellett a

periférikus gregorián hagyomány bevonásával vizsgálja. Az összehasonlításkor élesen kitűnik a sajnálatos forráshiány, amely az erdélyi gregorián vizsgálatát nehezíti. Kiesnek a vizsgálatból az erdélyi provenienciára ellenére a szász területeken keletkezett liturgikus könyvek német dallamvariánsaik és metzigót notációjuk miatt. A szerző a Szepesi Antifonáléval, az Isztambuli Antifonáléval és a Váradai Antifonálé fennmaradt, egyező tétéleivel veti össze a tizennégy töredékre lévő dallamokat. Az összehasonlítás eredményét befolyásolja, hogy az utóbbi töredékesen maradt fenn, ezért nem lehetséges minden tételt összevetni vele. Bizonytalanságot okoz az is, hogy az Isztambuli Antifonále provenienciája sem egyértelműen tisztázott. Tovább nehezíti az elemzést, hogy az 'in situ' fragmentumok egyik oldala vonható csak be a vizsgálatba. A fragmentumkutatás fontossága is kitűnik a forráshiánytól szenvedő erdélyi rítus elemzésénél. A szerző az elemzésbe bevonta a kódex-töredékeket is, amelyek olykor bizonytalan provenienciájuk, töredékességük és időbeli szét-szórtságuk ellenére is sok információval szolgálnak a középkori hagyomány feltárásához. Ezért is tartható igazán szerencsés esetnek, amikor egy kódexből több levél, levélpár is fennmarad. A dallamok összehasonlításának és liturgikus elemzésének eredménye, illetve az abból felmerülő további kérdések pedig nemcsak a töredékek meghatározásához járulnak hozzá, hanem az eddig bizonytalan eredetű teljes kódexek esetében is válaszokat adhatnak, jelentőségük ezért kiemelkedő.

A dallamvariánsok elemzésének követését megkönnyíti a tizennégy töredékre lévő dallamoknak a könyv végén található modern átírása, amelyet Meszéna Beáta készített igényes kottagrafiával. Szintén a könyv végén található a tizennégy töredék jó minőségű fotómásolata, amelyeket nézegetve az olvasó szintén közelebb kerül az antifonále-töredékekhez. Az egész kiadványban érződő remek szemléltetést fokozzák a Függelékben közölt térképek is. A könyv második részében olvasható a szöveg angol fordításban. Nagyon fontos, hogy a magyar zenei kódex-töredékek kutatásának eredményei ne csak itthon váljanak ismertté, hanem eljussanak külföldi tudósokhoz is. Különösen igaz ez az erdélyi provenienciájú fragmentumok esetében, hiszen látjuk a fenti esetből is, hogy a kimetszett darabok a mai országhatáron kívülről is előkerülhetnek. Az angol nyelvű, szintén képekkel és táblázatokkal ellátott könyvrész ezeknek az azonosításához segítheti a külföldi töredékkutatókat.

A sorozat első kötete tökéletesen bemutatja, hogy az eddig előkerült és feltárt zenei töredékek milyen nagy jelentőséggel bírnak a középkori magyar rítus megismerésében, és elemzésükkel egyre közelebb kerülünk ahhoz, ha csak lépésenként is, hogy ennek a hagyománynak a gazdagsága teljességében feltáruljon előttünk. Gilányi Gabriella könyve gyönyörű és igényes kivitelezésével nemcsak élvezetes olvasmány, hanem gyakran forgatandó, hasznos kézikönyv is egyben.

HENDE FANNI

Ivona Kollárová, *Tajne: nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikačných sietí v čase nepokoja (1789–1799)*, Bratislava, Veda, 2020. 213 p.

Ivona Kollárová pozsonyi könyvtörténész a cenzúra történetének egyik legelismertebb kutatója ezen könyvét egy korábbi munkája folytatásának szánta, amely 2013-ban jelent meg *Slobodný vydavateľ – myslianci čítateľ: Typografické médium v josefínskej dobe* [Szabad kiadó, gondolkodó olvasó, A tipográfia-médium a József-korszakban] címmel. Ebben a könyvkiadás és a nyomdászat történetét mutatta be II. József évtizedes uralkodása idején (erről ld. PAVERCsik Ilona recenzióját, *Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 107–109). Ebben az időben a könyvkiadás rendkívüli fejlődésnek indult, köszönhetően a császár reformjainak, amelyek erősebb centralizálás mellett több lehetőséget adtak a szabad versenynek, mint a korábbi, privilégiumokon alapuló rendszer. Ennek hatására az egyes nyomdák kiadványai között egyre nagyobb számban jelentek meg a könnyen eladható és széles körben terjeszthető kisebb, olcsóbb kiadványok, mint a pamfletok, röpiratok, brosúrák és ponyvakiadványok.

A francia forradalom kitörése új helyzetet teremtett. Ezért választotta a szerző ezt a dátumot kutatása kiindulópontjául II. József halála helyett, annak ellenére, hogy így némiképpen átfedésbe került az előzőleg kiadott könyvével. Szerencsés volt itt kezdeni, hiszen ez az esemény volt az, amely elindította azt a folyamatot, amely meghatározta a következő évtized kultúrpolitikáját, beleértve az itt tárgyalt cenzúra- és könyvkiadás-történetét. A francia események hatására a korábban jellemző felvilágosult gondolatoknak (pl. vallásszabadság kérdése) nagyobb teret engedő uralkodói magatartás helyett egyre inkább előtérbe került a forradalomtól, a veszélyes gondolatoktól való félelem. Ez II. Lipót uralkodása alatt még nem volt jellemző, de később Ferenc császár kultúrpolitikáját egyértelműen meghatározta, és tovább rontott a helyzeten a magyar jakobinus mozgalom, amelynek könyvtörténeti vonatkozásaira, az esemény súlyának megfelelően Kollárová különös hangsúlyt fektet.

A szerző változatos forrásanyagra támaszkodott, egykorú nyomtatványokra, kéziratos hagyatékokra és levéltári forrásokra egyaránt. Kutatásait részint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (Helytartótanácsi Levéltár), a Lőcsei Evangélikus Levéltárban (Archív Evanjelickej cirkvi v Levoči), a pozsonyi (Štány oblastný archív v Bratislave) és a szepesi levéltárban (Spišský archív), az Országos Széchényi Könyvtár, a pozsonyi Líceumi Könyvtár (jelenleg a szlovák akadémiai könyvtár – Ústredná knižnica SAV – része), a Szlovák Nemzeti Könyvtár (Slovenská národná knižnica – Literárny archív) és a pozsonyi egyetemi könyvtár (Univerzitná knižnica v Bratislave) kézirattáraiban és a késmárki evangélikus könyvtárban (Lyceálna knižnica v Kežmarku) végezte. Emellett a hivatkozásai arról tanúskodnak, hogy alaposan tanulmányozta a témában megjelent szlovák, magyar, német és angol nyelvű szakmunkákat, mégis hiányolható, hogy sem Petrik Géza retrospektív bibliográfiáját, sem annak újonnan megjelent IX. és X. Pótlások kötetét (Bp., 2017 és 2018) nem használta, pedig ezzel teljes képet kaphatott volna a korszak magyarországi könyvkiadásáról.

Az első fejezet, a Titkos nyomda (*Tajná tlačiaren*) címet viseli, és egy kisebb tévedéssel indít, mikor az állítja, 1795. május 20-án a magyar jakobinus mozgalom 18 résztvevőjét végezték ki (20). Valójában a halálraítéltek száma volt 18, de nem mindenkin hajtották végre az ítéletet. A fejezetben arra a kérdésre keresi a választ, hogy valójában létezhetett-e az a bizonyos titkos nyomda, amelyről a Martinovics-összeesküvés minden vádlottját kikérdezték, vagy sem, illetve általában feltételezhető-e, hogy létezett valamiféle titkos nyomda, esetleg változó székhellyel, amely az illegális kiadványokat nyomtatta. Ennek kapcsán ismerteti az egyes uralkodók cenzúrendeleteit, amelyekből kiderül, hogy különféle időszakokban milyen típusú, témájú könyvek nyomtatása ütközött törvénybe. II. Lipót 1790 szeptemberében betiltotta azon íráskor megjelentetését, amelyek a közjó és a béke ellen irányulnak, szembefordítják az alattvalókat az uralkodóval, vallási közönyt idéznek elő, vagy sértik mások vallásszabadságát. Ezután egyre gyakoribbá vált a könyvkereskedők ellenőrzése, különösen Ferenc császár idején. A rendelkezésre álló szakirodalom és a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött nyomozati anyag átvizsgálása megerősítette, hogy nem létezett semmiféle titkos nyomda, a cenzúra engedélye nélkül nyomtatott könyveket, röpiratokat, pamfleteteket létező, bejegyzett nyomdák nyomtatták ki, hamis impresszummal vagy impresszum nélkül. Így például Landerer Mihály János nyomdájában, aki a Martinovics-per egyik vádlottja is volt. A fejezet újdonsága a Helytartótanácsi Levéltár (MNL–OL) ide vonatkozó iratainak feldolgozása, a hamis impresszummal kiadott kiadványok már ismertek V. Ecsedy Judit kutatásaiból.

A második fejezet (*Spiritus gallicus*) elején beszámol néhány esetről, amikor a valós nyomdahely feltüntetésével, a cenzor engedélyével megjelent könyvek körül alakult utólag botrány (pl. a Batsányi János elleni eljárás a *Magyar Museum*ban megjelent forradalmi verse – *A franciaországi változásokra* – miatt). Elsősorban olyan eseteket emelt ki, ahol a cenzor (vagy valaki más) a franciaországi események megítélése vagy „forradalmi gondolatok” terjesztése miatt emelt kifogást. A fejezet legérdekesebb része a sajtószabadságról szóló korabeli polémiák bemutatása, részint levéltári anyagok, országgyűléshez benyújtott javaslatok, részint a témában megjelent nyomtatványok alapján. A cenzúra szigorítása mellett szóló érvek között szerepelt, hogy a közösség érdeke a

béke fennmaradása, és az uralkodónak kötelessége mindent megtenni ezért, míg a szabad sajtó hívei (Vay István, Hajnóczy József stb.) azzal érveltek, hogy a szabad gondolkodás alapvető emberi jog, amely elengedhetetlenül szükséges egy nemzet kulturális felemelkedéséhez.

A harmadik fejezet – Titkos könyvkereskedés (*Tajný knižný obchod*) – a könyvterjesztésről, könyvterjesztésről szól. A nyomdák mellett rendszeresen ellenőrizték a könyvterjesztőket, vagyis a kereskedőket, az olvasóköröket, a postakocsikat, peregrinus diákok holmiját is, hiszen nemcsak az itthon nyomtatott, de a külföldről behozott könyvek is terjeszthettek nemkívánatos gondolatokat. Itt pontosan leírja, hogyan lehetett hivatalosan külföldi könyvet behozni az országban (77), milyen útvonalon érkeztek a könyvek, és milyen engedélyekre volt szükség (91), illetve hogyan zajlott a nyomozás, ha a revizor szabálytalanságot tapasztalt (97–98).

A negyedik fejezet – Árnyékban (*V tieni*) – az eddigiek eszméletörténeti háttérét mutatja be. Kiemelt szerepet kap az ateizmus (101–112) hazai megjelenések bemutatása, széles európai kontextusban. A tiltott (ateista, materialista, deista, antiklerikális vagy pornográf) könyvekre való igényre és a behozatal sikerességére a könyves hagyatékok alapján következtet, és meglehetősen sok példát hoz arra, hogy tiltott (ateista és deista) francia könyveket találtak előkelőségek hagyatékában (pl. Forgách Miklós és László, Illésházy István stb.).

Az ötödik fejezet – Emberek a hálózatban (*L'udia v sieti*) – főszereplője a kalandos életű Friedrich Trenck. Kétféleképpen mutatja be konfliktusait a cenzúrával egyházellenes írásai miatt. Először Trenck saját önéletrajza, majd a rendelkezésre álló levéltári források alapján. Rendkívül érdekes az önéletrajz autentikus források alapján való ellenőrzése, amelyből kiderül, állításával ellentétben valójában nem volt engedélye pamfletjeinek kiadására, és az uralkodóval (II. Lipót) való baráti kapcsolata sem nyert bizonyítást, ahogy az sem, hogy II. Lipót helyeselte vagy bármilyen módon támogatta volna ezeket az írásait, ahogy azt az önéletrajzában írta (152–153).

Az utolsó, hatodik fejezetben – Nyilvánosságra hozni – eltitkolni (*Zverejnit' – utajit'*) – az eddig kimaradt műfajokat foglalja össze. Először ír a kéziratos röplapokról, amelyek inkább helyi jellegű, jelentéktelen botrányokat kavartak egy-egy falu vagy kisváros értelmisége körében, majd politikai tartalmú epigrammákról, gúnyversekről, amelyek általában az aktuális országgyűlés idején jelentek meg. A szerző a könyvben többször rámutat arra, hogy az országgyűlések ideje alatt Pozsonyban különösen sok félig vagy teljesen illegális írás fordult meg. Érdekes felfedezés a Szepesi Levéltárból egy szlovák nyelvű verses elbeszélés (*Plač Geremiasse proroka nad nezdarilau Gerhard Krystimu...*), amely egy iglói lányszöktetés kapcsán erős kritikával illeti a katolikus egyházat és annak helyi képviselőit, akik a szerző szerint segítettek a csábítónak a titkos esküvő lebonyolításában, és rábeszéltek a menyasszonyt a katolizálásra. Emellett kitér olyan műfajokra is, mint az emlékkönyvek, amelyek bejegyzései között bőven talált tiltott irodalomból származó idézeteket, és a hagyatékokból előkerülő kéziratos művek, amelyeket szerzőik meg sem próbáltak a cenzúra elé terjeszteni.

Rendkívül alapos, több szempontot figyelembe vevő és a források teljes feltárására törekvő munkáról van szó, ugyanakkor továbbra is helytálló Pavercsik Ilona kifogása, amelyet korábbi könyvével szemben emelt, a magyar nevek szlovákos alakban (Ján Bacsányi, František Versegi stb.) és a tárgyalt művek címének nem eredeti nyelven, hanem kizárólag szlovákul való közlésével kapcsolatban (az eredeti cím a főszövegből nem, csak a lábjegyzetből derül ki). Ez nemcsak furcsa és tudományosan vitatható, de meglehetősen nehézkessé is teszi a hivatkozott művek és személyek azonosítását.

Összességében elmondható, hogy Kollárová könyve érdekes és precíz áttekintést nyújt a könyvkiadás és a cenzúra működéséről az általa „nyugtalanság idejének” nevezett időszakból (1789–1799), ezért mindenképpen alapműnek kell tekinteni az elkövetkezendőkben hasonló témájú kutatásokhoz.